

Лекція 2. Мета, завдання, зміст, засоби, форми, методи, прийоми, закономірності та принципи розвитку мовлення дітей

План

1. Мета і завдання дошкільного закладу з розвитку мовлення і навчання дітей рідної мови.
2. Засоби розвитку мовлення.
3. Форми навчання рідної мови.
4. Методи і прийоми розвитку мовлення дітей.
5. Методика застосування карт розумових дій.
6. Закономірності розвитку мовлення дітей.
7. Принципи навчання дітей рідної мови.

1. Мета і завдання дошкільного закладу з розвитку мовлення і навчання дітей рідної мови

Метою сучасної лінгводидактики на етапі дошкільного дитинства є виховання *мовленнєвої особистості*, яка б навчилася адекватно, доречно, вільно і творчо використовувати мову як засіб вираження свого внутрішнього світу, а саме: володіла вміннями і навичками у соціально прийнятній мовленнєвій формі виражати свої потреби, інтереси, можливості, наміри, доводити, обґрунтовувати, відстоювати власну точку зору.

Триєдина мета мовленнєвого розвитку і навчання мови на етапі дошкільного дитинства у сучасній дошкільній лінгводидактиці запропонована і науково обґрунтована російським ученим Ф. Сохіним. Це *розвиток, навчання і виховання* дітей рідної мови.

Розвиток мовлення – цілеспрямоване формування у дітей певних мовленнєвих навичок і вмінь (правильної звуковимови, доречного добору або сполучення слів чи інших мовних і позамовних засобів, використання слів у відповідній граматичній формі тощо), які забезпечують функціонування процесу мовлення відповідно до мовних норм (А. Богуш, Н. Гавриш).

Навчання мови – передбачає засвоєння й усвідомлення дітьми норм, що склалися історично в фонетиці, лексиці, граматиці, орфоєпії, семантиці, стилістиці, та адекватне застосування знань про мовні норми у мовленнєвій діяльності.

Мовленнєве виховання – виховання у дошкільнят любові, поважного ставлення до рідної мови як до скарбниці, багатющого надбання нашого народу; прагнення висловлюватися правильно, дотримуватися мовленнєвої культури. Мовленнєва культура розглядається у контексті культури особистості, передбачає не тільки наслідування норм, але й уміння свідомо вибрати найбільш доцільні варіанти мовленнєвої поведінки (точні у смислового відношенні, стилістично доречні, виразні), знаходити адекватну щодо ситуації нову мовленнєву форму.

Напрями роботи з розвитку мовлення: структурний, функціональний, когнітивний (А. Богуш, Н. Гавриш).

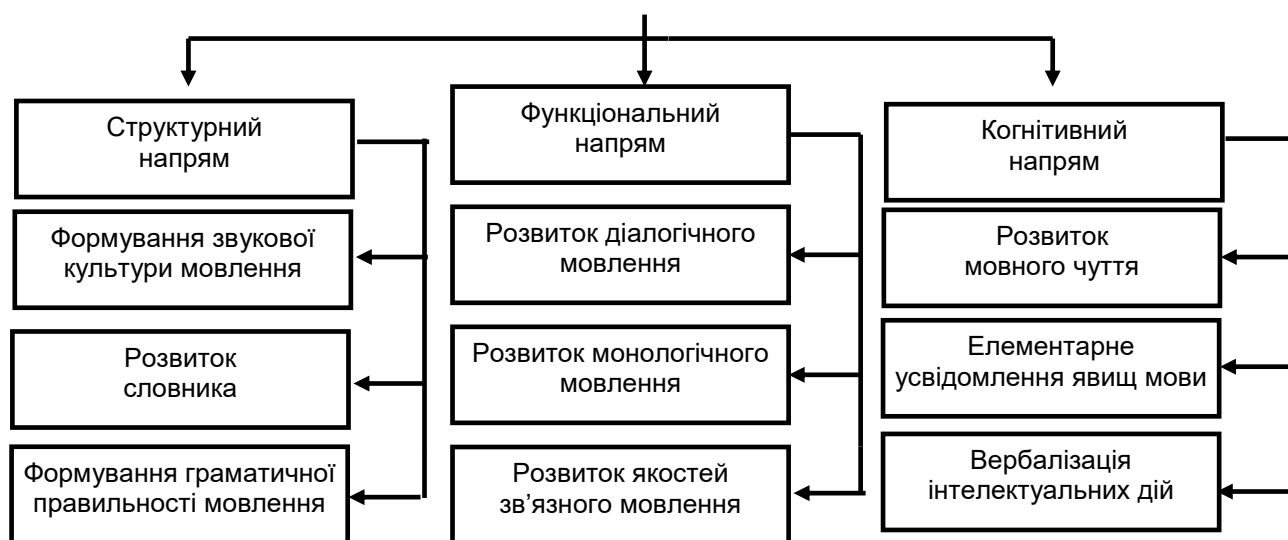


Схема 1.1. Напрями роботи з розвитку мовлення

Завдання з розвитку мовлення дітей дошкільного віку:

- формування звукової культури мовлення;
- розвиток словника;
- формування граматичної правильності мовлення;

- розвиток зв'язного мовлення;
- формування елементарного усвідомлення явищ мови і мовлення.

Виховання звукової культури мовлення зумовлюється тим, що звук – найменша одиниця мови, а розвиток сприймання мовлення і формування правильної звуковимови становлять онтогенетичне первинне завдання розвитку мовлення. Виховання звукової культури мовлення містить три підгрупи мікрозавдань:

- на основі розвитку та поступового вдосконалення органів, що беруть участь у формуванні мовлення (слуху, дихання та артикуляції), відбувається формування мовленнєвого слуху, правильного мовленнєвого дихання, звуко- і слововимови, виховання орфоепічної правильності мовлення;
- диференціація звуків мови, формування елементарних уявлень про їх характеристики, символічне та знакове визначення їх як основи грамотності;
- виховання інтонаційної виразності мовлення, свідомого оволодіння мовними (тон, тембр, наголос, сила голосу), позамовними (жести, міміка, постава) та інтонаційними засобами виразності відповідно до умов та завдань спілкування.

Розвиток словника. У дошкільному віці традиційно центральним завданням лексичного розвитку визначалося розширення словникового запасу в процесі ознайомлення з довкіллям, тобто кількісне накопичення лексики, насамперед в активному словнику.

Проте лексичні одиниці утворюють навколо себе безліч різноманітних пересічених структурно-системних зв'язків – семантичні поля. Отже, людина в мовленнєвому акті оперує не окремими словами, а семантичними полями, з яких вона вибирає слово, щоб висловити свою думку. Зміст лексичної роботи становлять такі *завдання*:

- кількісне накопичення лексики;
- уточнення значення слів;
- активізація лексичного запасу.

Формування граматичної правильності мовлення. Завдання формування мовлення дошкільників передбачають засвоєння ними *морфології*, що вивчає структуру слова та граматичне значення в межах слова (відмінювання за родами, числами, відмінками); *словотвору* (аспектів творення нових слів, функціонування й будови похідних і складних слів), *синтаксису* (способів поєднання слів у словосполучення, порядку розташування слів, загальних властивостей речення). Засвоюючи граматичні правила практичним шляхом, дитина починає розуміти смислові зв'язки, навчається правильно будувати речення та об'єднувати їх у зв'язне висловлювання.

Розвиток зв'язного мовлення передбачає формування діалогічного і монологічного мовлення. Сучасна методика розглядає поняття *діалогічне мовлення* не ізольовано, а в контексті поняття *комунікація*, яке містить не тільки мовленнєвий, а й психологічний, соціально-культурний аспекти. У процесі формування діалогічного мовлення потрібно реалізовувати такі завдання:

- навчати дітей презентувати себе оточенню та розуміти комунікативну поведінку співрозмовника (його стан, настрій, наміри) за допомогою мовних, позамовних та інтонаційних засобів виразності;
- ознайомлювати дітей з основними правилами мовленнєвого етикету та виховувати якості культурного співрозмовника (повагу до людини, стриманість, толерантне ставлення позиції до іншого);
- розвивати вміння вести діалог: ставити запитання, відповідати по суті поставленого запитання, підтримувати розмову;
- розвивати вміння творчо використовувати комунікативні еталони (привітання, прощання, вибачення, прохання, відмови тощо) відповідно до конкретної ситуації.

Розвиток зв'язного монологічного мовлення передбачає:

- навчання дітей переказу текстів;
- оволодіння різними видами розповіді (описом, повідомленням, міркуванням) на основі елементарних уявлень про структуру, функціональне призначення тексту, засоби образності;

- формування якостей самостійного зв'язного висловлювання: цілісності, змістовності, логічної послідовності, образності, креативності.

Формування елементарного усвідомлення явищ мови і мовлення.

Процес оволодіння мовою, за Ф. Сохіним, характеризується не лише відтворенням зразків мовлення дорослих на основі наслідування та інтуїтивного засвоєння мовних засобів і норм, а й передусім розвитком мовних узагальнень та елементарного усвідомлення мовних явищ. Засвоєння мови дітьми – це розвиток *мовної здібності*, здатність миттєво актуалізувати потрібні слова, доречні саме в конкретній ситуації. Отже, цілеспрямована робота з розвитку мовлення дітей має відбуватися на іншому, вищому рівні, тобто не зводиться тільки до уподобання дітьми мовленнєвого зразка педагога, а спрямовуватися на розвиток мовного чуття, мовної здібності дошкільника.

2. Засоби розвитку мовлення

Засоби з розвитку мовлення дітей: організація спілкування дітей у різних напрямках діяльності – гра, праця, сприймання різних видів образотворчого мистецтва; довкілля, природа, ознайомлення з художньою літературою, використання технічних засобів; мовлення вихователя як засіб впливу на мовлення дітей.

Для розвитку мовлення дітей значні можливості закладені у грі. Так, рольові ігри сприяють самостійним висловлюванням дітей, активізують певну групу слів, пов'язаних зі змістом гри: "професійний" словник вихователя, помічника вихователя, лікаря, моряка та ін. Будівельні ігри збагачують дітей словами, що означають якості, величину: просторове розміщення предметів (важкий, довгий, згори, всередині); професійні терміни (перекриття, арка, фанера тощо). Рухливі ігри з текстом, ігри-драматизації сприяють формуванню правильного темпу, мовленнєвого дихання, дикції, виразності дитячого мовлення. Дидактичні ігри закріплюють і активізують словниковий запас дитини, сприяють формуванню її мовленнєвих умінь і навичок (побудувати

речення, описати, пригадати вірш, відгадати загадку та ін.). Завдання вихователя – допомогти, за потреби створити умови для гри, навчити та пояснити дітям правила незнайомої гри, сприяти встановленню мовленнєвих контактів з однолітками.

Праця господарсько-побутова, ручна, на лоні природи також є ефективним засобом розвитку словника дітей і формування мовленнєвих навичок. Мовлення поєднується з активними діями дітей, що сприяє швидкому утворенню тимчасових нервових зв'язків. Побутова діяльність має свою специфіку і педагогічно цінна тим, що розвиток мовлення відбувається у природній, невимушеній обстановці: під час одягання, вживання їжі, прогулянки, гімнастики, підготовки до сну збагачується й активізується словниковий запас дітей, формуються навички розмовного мовлення, відбувається засвоєння норм і правил мовленнєвого етикету, широко використовується художнє слово, фольклор. Діти легко вступають у розмову, зміст мовленнєвого спілкування узгоджується з реальними стосунками. У вихователя є більше часу і можливостей розмовляти з кожною дитиною на різні теми, стимулювати і підтримувати розмови між дітьми.

Важливим засобом розширення уявлень, знань про навколишню дійсність і розвиток мовлення дітей є *сприймання різних видів зображувального мистецтва* театрів, кіно, діафільмів і діапозитивів, змісту дитячих книжок тощо. Цей вплив посилюється тими почуттями, емоціями, переживаннями, які супроводжують сприймання будь-якого виду мистецтва. У поєднанні з умілим педагогічним впливом ці засоби стають для дитини взірцями літературної мови, які діти переносять у самостійну мовленнєво-творчу діяльність, використовують у сюжетних іграх, іграх-драматизаціях, дитячих концертах. Сприймання картини, предмета, твору прикладного мистецтва, візуальних технічних засобів завжди супроводжується репліками, обміном враженнями, запитаннями.

Художня література активізує й уточнює словник, сприяє розвитку образного мовлення, збагачує мовлення дітей емоційно-експресивною лексикою.

Розвиток мовлення у дітей можливий лише за умови *правильного мовлення вихователя* та інших дорослих, які їх оточують. "Мова найкраще слугує людині тоді, коли той, хто користується нею, найповніше володіє її скарбами. А для цього треба вивчати будову мови, словник, норми вимови, треба виховувати любов до мови, до рідного слова" (Жовтобрюх М. А. Слово мовлене / М. А. Жовтобрюх. – К. : Знання, 1969. – С. 281).

Діти, наслідуючи мовлення дорослих, переймають усі тонкощі вимови, слововживання, побудови фраз. Мова є національним багатством народу. Вчити дітей треба на кращих зразках рідної мови. І в цьому важлива роль відводиться вихователю, який постійно перебуває в контакті з дітьми, від якого вони переймають зразки культури мовлення. Ось чому поряд з багатьма професійними знаннями, вміннями і навичками вихователя перше місце посідає знання рідної мови, вільне володіння нею, чуття мови, постійне самовдосконалення свого власного мовлення.

3. Форми навчання рідної мови

Форма навчання – це спеціально організована діяльність вихователя і дітей, що відбувається в установленому порядку та в певному режимі і залежить від кількості тих, кого навчають (індивідуальна, групова, колективна, фронтальна), часу (коли навчають), місця й порядку його здійснення (А. Богуш).

Розвиток мовлення дітей у дошкільному закладі здійснюється за двома формами – в *процесі життєдіяльності* та на *організованих заняттях*.

Базовий компонент дошкільної освіти в Україні не заперечує *заняття* як одну з можливих форм організації життєдіяльності дошкільника, проте не визнає його як основну, і головне – найпродуктивнішу для цього вікового періоду життя малюка форму, бо чим менша дитина, тим більше значення в її житті має гра, спілкування та продуктивна діяльність.

Н. Гавриш виокремила категоріальні, змістові та структурні характеристики сучасного заняття.

Види занять за спрямованістю змісту (Н. Гавриш):

Предметне заняття дозволяє формувати в дошкільників чітку систему уявлень, знань, вміння й навички в межах окремих освітніх галузей (математика, мова, ознайомлення з природою і т. д.). Предметні заняття розрізняють за провідним видом діяльності – мовленнєве, математичне, природознавче, музичне і т. д. Переважає навчально-дисциплінарна модель взаємодії, домінує пояснювально-ілюстративний метод навчання, що може спричинити зниження пізнавальної активності у дошкільників.

У формуванні назви заняття потрібно підкреслити змістову його спрямованість (Гості, Осінь-чарівниця, Будуємо дорогу), а не провідний вид діяльності.

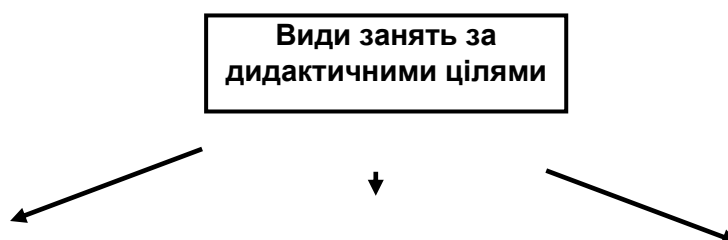
Предметне заняття може бути *тематичне* і *нетематичне*. Під час тематичного заняття завдання підпорядковані розкриттю теми засобами конкретної діяльності. Нетематичне – вирішуються чергові програмові завдання відповідно до виду заняття.

Міжпредметні заняття – це заняття, зміст яких об'єднує різні галузі знань і види діяльності.

Інтегровані заняття – спрямоване на розкриття цілісної сутності певної теми засобами різних видів діяльності, які об'єднуються в широкому інформаційному полі заняття через взаємне проникнення та збагачення.

Комплексні – спрямовані на різнобічне розкриття сутності певної теми засобами різних видів діяльності, що послідовно змінюють один одного.

Види занять за дидактичними цілями



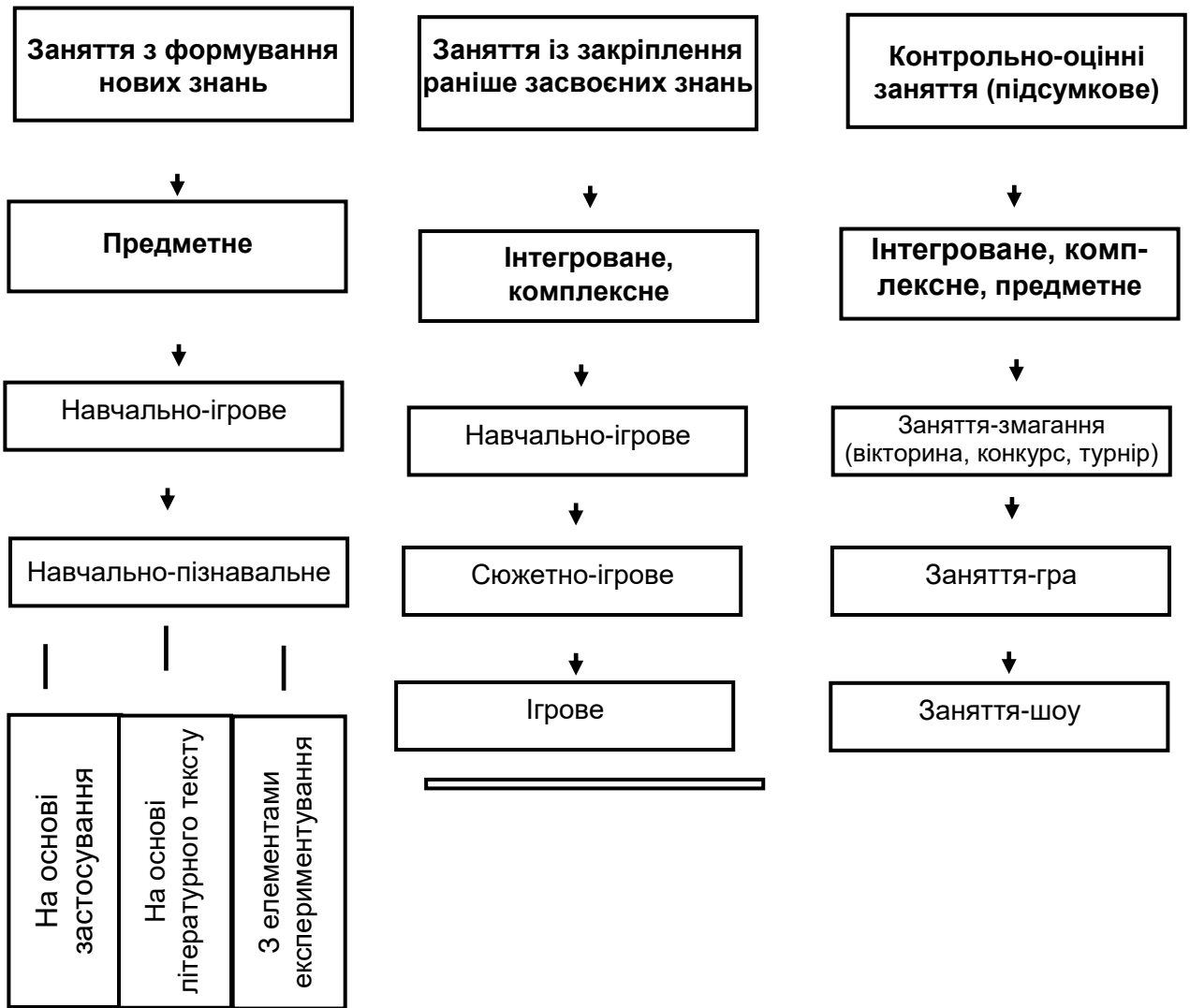


Схема 1.1. Види занять за дидактичними цілями (Н. Гавриш)

Типи занять за способом організації

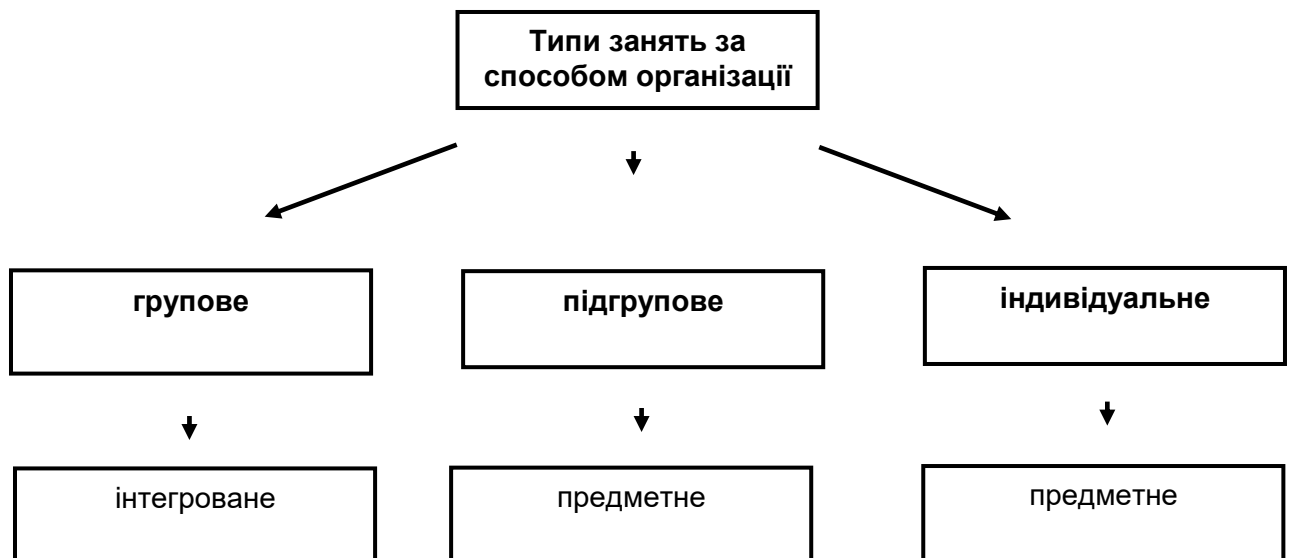




Схема 1.2. Типи занять за способом організації дітей

(Н. Гавриш, К. Крутій)

З погляду ефективності мовленнєвого розвитку дитини доцільніше надавати перевагу *міні-заняттям*, що дає змогу врахувати міру зацікавленості, інтересу дітей, дозування інформації чи завдань, розведення в часі того змістового наповнення, яке за умов традиційності мало означені часові рамки. Зміст міні-занять проникає в усі сфери життєдіяльності, змістові лінії, відбивається в усіх видах активності особистості.

Міні-заняття може бути:

- спланованим, спонтанним, ситуативним;
- фіксованим у часі або ж його тривалість може визначатися інтересами і бажаннями дітей;
- індивідуальним, груповим, фронтальним;
- ініційованим дітьми чи педагогом;
- синтезованим за видами (розповідання казок, розігрування сюжетів фольклорних форм, описування емоційного змісту ситуації спілкування дійових осіб, характеру персонажів);
- варійованим у змінності видів діяльності: ігрової, пізнавальної, музичної, театральної, спілкування тощо.

Зміст, кількість і тривалість занять у *різновіковій групі* повинні відповідати вимогам програми і віковим особливостям, рівневі розвитку дітей кожної вікової групи.

Освітньо-виховні завдання з розвитку мовлення та ознайомлення з довкіллям здійснюються у формі занять трьох видів:

- з усіма дітьми з одного розділу програми, але з різними завданнями для вікових підгруп (усі розглядають картинку);
- з усіма дітьми з різних розділів програми для підгруп (одна підгрупа малює, друга займається рідною мовою);
- з кожною віковою групою окремо.

4. Методи і прийоми розвитку мовлення дітей

Методи навчання – це способи спільної діяльності вихователя і дітей, спрямовані на розв’язання завдань розвитку мовлення.

У дошкільній педагогіці методи навчання класифікують за джерелом знань: *наочні, словесні, практичні*.

Наочні методи: спостереження, екскурсії, екскурсії-огляди, розглядання предметів. Картин і картинок, перегляд діафільмів, кінофільмів, телепередач, дидактичні ігри з наочністю.

Словесні методи: читання, розповідання художніх творів, заучування віршів, бесіди, розповіді дітей, переказ. Словесні методи дають можливість розвивати в дітей уміння розуміти зміст мови, застосовувати знання без опори на наочність.

Практичні методи: словесні дидактичні вправи, ігрові методи, елементарні досліди і моделювання. Мета цих методів – навчити дітей на практиці застосовувати одержані знання. Допомогти набути й удосконалити мовленнєві вміння та навички.

Одним із різновидів ігрового методу є автотидактична гра, в якій усі дії дітей можна регулювати ігровими завданнями й ігровими правилами. Автотидактична гра використовується з метою закріплення, уточнення, систематизації уже наявних знань.

Прийом – це елемент, складова частина методу. Поділяються на *наочні, словесні, ігрові*.

Найважливішими є *словесні* прийоми: мовленнєвий зразок, запитання, пояснення, вказівка, оцінювання дитячого мовлення.

Наочні прийоми: показ картинки, іграшки, предмета, руху або дії, артикуляція звуків. Показ супроводжується словесними прийомами: поясненням, вказівкою, запитанням.

Ігрові прийоми: створення ігрової ситуації, виконання ігрових дій, звуконаслідування, загадкова інтонація голосу, використання жартів. Як ігрові прийоми можуть виступати елементи дидактичної гри, гри-інсценізації.

5. Методика застосування карт розумових дій

Ефективним засобом формування системності знань на основі інтеграції змісту дошкільної освіти є застосування методу інтелектуальних карт або карт розумових дій (за визначенням Т. Бьюзена).

Інтелектуальна карта є структурно-логічною схемою змістово-процесуальних аспектів вивчення певної теми, у якій відбиваються зв'язки ключового поняття, що розташовується в центрі, з іншими поняттями цієї теми, та складає з ними нерозривну єдність. Така карта дає змогу майже на кожне поняття дивитися крізь призму його міжсистемних зв'язків, вони стають для того, хто навчається, наочними, очевидними. Складається за активної участі дітей на їхніх очах, охоче коментується дітьми, доповнюється в різних формах життєдіяльності. Особливого значення застосування карт набуває на заняттях інтегрованого типу – ключове слово схеми становить смисловий стрижень, навколо якого й відбувається об'єднання різних видів діяльності та галузей знань.

Про ключове слово вихователь повідомляє дітям на початку заняття, коли пропонує подумати, знайоме це слово дітям чи ні, як діти його розуміють, з якими словами це слово пов'язане. На аркуші посередині педагог пише це слово, від якого проводить лінії стежинки в різні боки, кожна з яких закінчується словом, логічно пов'язаним із ключовим. До кожного слова діти можуть намалювати картинку-ілюстрацію чи інший смисловий образ. Відтак схема стає живою, наочною.

Робота зі схемою може відбуватися за наступними логічними кроками:

Перший крок – термінологічний. Мета етапу – зосередити увагу дітей на ключовому слові, разом з дітьми сформувати понятійне поле, насичене численними словами, що утворюють різні смисли ключового поняття. Результатом першого етапу має бути складений разом з дітьми, записаний та домальований перший варіант мапи-схеми.

Наступний крок – художньо-лексичний. Мета етапу полягає в уточненні значень слів-понять, у вправлянні дітей у складанні словосполучень, фраз, пошуку відповідних смислів у художніх, зокрема літературних і фольклорних творах. На цьому етапі перше коло слів-малюнків може збільшитись. Вихователь може застосовувати такі методи та прийоми: читання й розповідання, промовляння чистомовок, коротких віршиків, загадування загадок, лексико-граматичні вправи.

Третій крок – тілесно орієнтований, або руховий. В ігровому арсеналі є безліч ігор, які тематично можуть бути близькими ідеї заняття. Це можуть бути різноманітні рухові вправи, у яких діти за допомогою власного тіла можуть відобразити певні смисли.

Останній крок заняття має бути орієнтованим на створення спільного кінцевого продукту, тому може бути названий **продуктивний чи проектувальний** залежно від цілей, намічених педагогом. Мета етапу – об'єднати дітей спільною діяльністю, збагатити досвід активної участі у взаємодії з ровесниками та дорослими, вправлятися в ініціюванні власних ідей, навчитися домовлятися, діяти разом.

Н. Гавриш пропонує наступну схему розумових дій на тему "Дім".

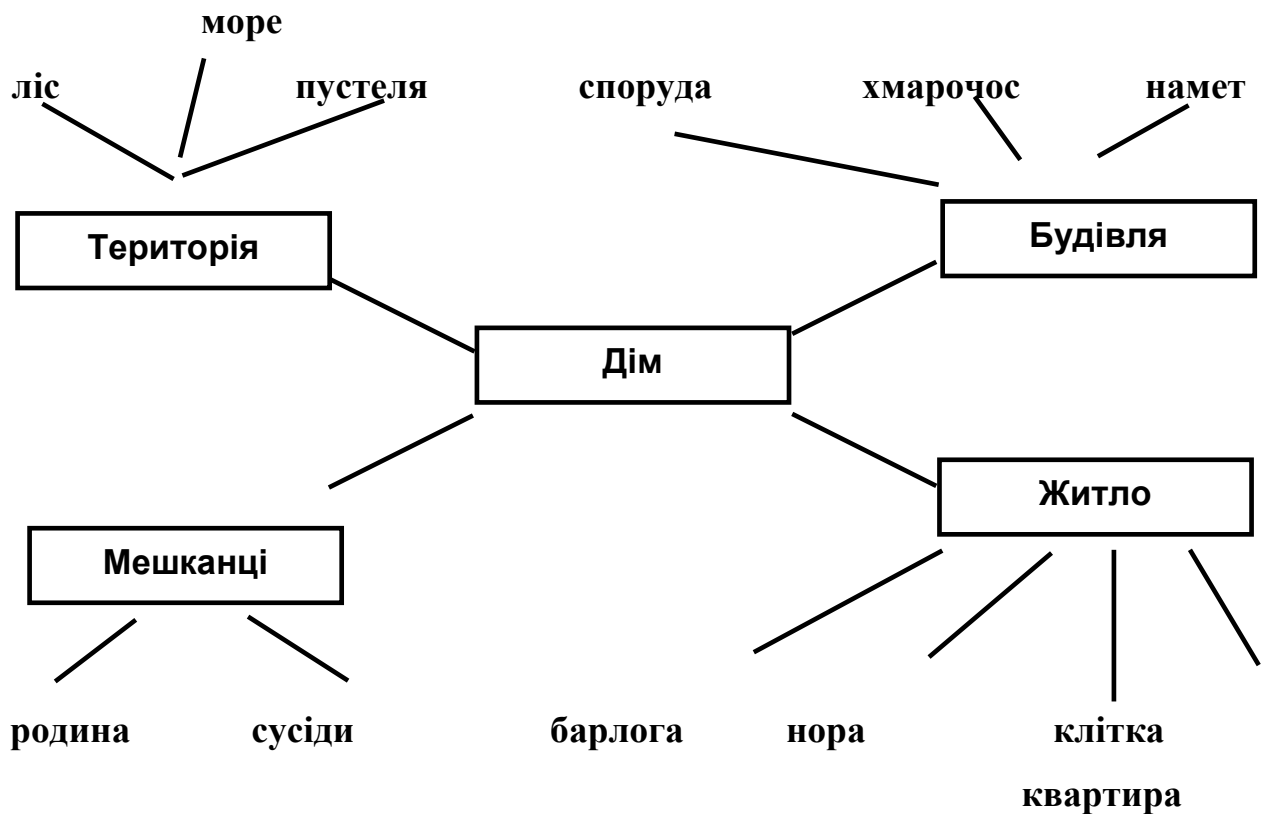


Схема 1.3. Схема розумових дій на тему "Дім"

6. Закономірності розвитку мовлення дітей

Л. Федоренко виділила шість закономірностей засвоєння дитиною рідної мови:

Перша закономірність – мова засвоюється, якщо дитина навчиться керувати м'язами мовленнєвого апарату (артикулювати звуки), координувати мовленнєво-рухові (промовлення звуків, слів) та слухові (сприймання на слух, розуміння мовлення) відчуття.

Друга закономірність – розуміння сутності мови – залежить від засвоєння дитиною лексичних і граматичних значень різного ступеня узагальнень.

Третя закономірність – засвоєння виразності мовлення – залежить від розвитку в дитини чутливості до засобів виразності мовлення. Лексики,

граматики, тобто вміння відчувати виразність чужого мовлення, його внутрішній світ.

Четверта закономірність – засвоєння норми літературної мови – залежить від розвитку в дитини чуття мови.

Чуття мови – це сукупність відчуттів, які безпосередньо відображають зв'язки і відношення, характерні для мови як складної об'єктивної системи засобів спілкування. При практичному володінні мовою ці зв'язки і відношення не усвідомлюються. Вони засвоюються інтуїтивно, на чуттєвому рівні. Чуття мови – це вміння користуватися мовними засобами відповідно до мовленнєвої ситуації без звернення до знань про мову (А. Богуш).

К. Ушинський вживав визначення "*словесний інстинкт*", "*дар слова*". Він писав: "Ви помічаєте, що дитина, бажаючи висловити свою думку, в одному разі вживає один вислів, в іншому – інший, мимоволі дивуєшся почуттю, з яким вона відчула надзвичайно тонку різницю між двома словами, очевидно, дуже схожими. Ви помічаєте також, що дитина, почувши нове для неї слово, починає здебільшого відмінювати його і сполучати з іншими словами цілком правильно. Чи могло б це бути, якби дитина, засвоюючи рідну мову, не засвоювала частинки тієї творчої сили, яка дала народові змогу створити мову?"

П'ята закономірність – засвоєння писемного мовлення – залежить від розвитку координації між усним і писемним мовленням. Усне мовлення випереджає розвиток писемного. Дитина не може оволодіти писемним, якщо не засвоїть усного.

Шоста закономірність – темпи збагачення мовлення – залежить від ступеня досконалості структури мовленнєвих навичок. Чим краще розвинене мовлення у дитини, тим краще вона складає розповіді, запам'ятовує нові слова, звороти. Вірші, казки, передає зміст побаченого і почутого.

7. Принципи навчання дітей рідної мови

Принципи навчання – це вихідні теоретичні положення (правила, вимоги), керуючись якими вихователь добирає засоби, методи і прийоми навчання, передбачає його ефективність (А. Богуш, Н. Гавриш).

Л. Федоренко розробила загальні методичні *принципи* навчання дітей рідної мови, які випливають із закономірностей:

Принцип уваги до матерії мови – полягає в тому, щоб своєчасно розвивати мовленнєвий апарат дитини (артикуляцію звуків, органи слуху, правильне дихання), дрібні м'язи пальців та кисті руки. Вихователь за допомогою відповідних засобів, методів і прийомів стимулює дітей до активних мовленнєвих дій, доцільних для розвитку певних мовленнєворухових навичок.

Принцип розуміння мовних значень – полягає в тому, що мова є знаковою системою, що кодує позамовну дійсність. Діти мають засвоїти мовні знаки, зрозуміти їх, навчитися співвідносити слово з конкретним реальним предметом чи явищем, тобто навчитися розуміти лексичні та граматичні значення слів.

Принцип оцінки виразності мовлення – це розуміння внутрішнього світу людини, вміння висловлювати свої емоції та почуття засобами мови; уміння розрізняти засоби модальності, експресії, емоційної виразності, сприймати поезію, естетичні цінності мовлення.

Принцип розвитку мовного чуття. Мовне чуття розвивається шляхом наслідування правильного мовлення дорослих, яке звучить у навколишньому середовищі; спеціальних мовленнєвих занять, дидактичних ігор та вправ.

Принцип координації усного й писемного мовлення. Встановивши пряму залежність між усними і писемними мовленнєвими рухами (тобто між м'язовими відчуттями від артикуляцій і модуляцій мовленнєвого апарату й рухами руки), переконавшись, що рука працює тим легше, чим точніше скоординовані її рухи з мовленнєвими рухами мовленнєвого апарату, педагог визначає методи і прийоми, які забезпечать координацію рухів руки й мовленнєвого апарату.

Принцип прискорення темпів навчання полягає в поступовому засвоєнні мовленнєвої інформації, ускладненні змісту, методів і прийомів навчання мови від однієї вікової групи до іншої.